

Hur fransk livsfilosofi blev finländsk högerpopulism

När den franske ”moderfilosofen” och senare nobelpristagaren Henri-Louis Bergson (1859-1941) introduceras i Finland i början av 1900-talet är det något nervöst över landets bemötande. Det är som om marken skakade under den intellektuella eliten. Det är något som står på spel på den filosofiska arenan. Även på den politiska, ska det visa sig. Henri Bergson stod för en viljans, livets och frihetens filosofi, som dock i Finland också skulle omvandlas till en maktfilosofi i den radikala nationalismens tjänst.

I nyutkomna *Henri Bergson i Finland. Reception, rekontextualisering, politisering* målar Stefan Nygård en bild med många bottnar. Boken är en omarbetad version av författarens doktorsavhandling vid Helsingfors universitet, då med titeln *Filosofins renässans eller modern mystik. Bergsondebatten i Finland* (2009) och är den första omfattande studien på temat.

Romantiken

Nygård sätter ner pennan i den då pågående kulturdebatten på ett ställe som känns naturligt och sym-

boliskt motiverat. Han börjar i Helsingfors, där filosofiprofessor Thiodolf Rein talade till Filosofiska föreningen våren 1903 på temat filosofins uppgift mot bakgrund av ”vår senaste romantik”. I sitt tal kritiserade Rein den överdrivna betoningen av subjektiviteten inom filosofin, den sociala likgiltigheten och den egendomliga övervärderingen av konsten som kunskapskälla. ”Filosofen är, säger Rein, varken konstnär eller poet utan en vetenskapsman som är bunden av den vetenskapliga metoden [...]”.

I sitt promotionstal tre år tidigare hade Rein konstaterat att filosofin hade återhämtat sig efter en spekulativ högkonjunktur under 1800-talet. Tack vare den moderna kunskapsläran hade filosofin manats till ”självbesinning”, men utan att ge avkall på sin uppgift, sin strävan mot en helhetsuppfattning av tillvaron.

Men nu, tre år senare, verkar professor Rein alltså inte lika säker. Nu känner han sig nödgad att påminna sina studenter om att filosofin är en vetenskap, och att vetenskapens mål är att glömma personligheten och försöka se åtminstone en skymt av ”hur saker och ting förhåller sig”. Filosofin måste glömma personligheten, subjektiviteten. Annars har den ingen plats på universitetet, påminner han Filosofiska föreningen 1903.

Vilken är då denna ”senaste romantik” som Rein inte anser hör hemma på universitetet? Och varför denna oro? Den senaste romantiken heter i det här sammanhanget bergsonismen, även om den aldrig bildade någon regelrätt skola i Finland. Och oron – detta är en möjlig tolkning av Nygårds studie – handlar inte bara om filosofins vetenskaplighet.

Center, The University of Texas at Austin.
Elisofon, Eliot. *Food is a Four Letter Word*.

Foreword Gypsy Rose Lee. New York,
Toronto: Ribehart & Company, Inc.: 1948.

Life magazine. Leta dig fram till de aktuella,
digitaliserade essäerna och bilderna via
veckotidningens utgivningsdatum, här: <http://kottke.org/09/10/life-magazine-archive-online-for-free> (om det inte lyckas, kontakta mig
raoul.granqvist@gmail.com)

Kulten

Internationellt var Henri Bergson ”den stora metafysikern” som samlade tusentals lyssnare till sina föreläsningar i Paris och New York. Han var den franska livsfilosofen som fick allmänheten att pilgrimsvandrade till hans sommarhus i Schweiz (”där hans hårlockar behandlades som relikier av de lokala barberarna”).

Bergsons tankar handlar om tiden som ett filosofiskt begrepp, och om den personliga upplevelsen, den som professor Rein menade att inte hörde hemma på universitetet.

Det var många som höll med Rein om detta. Med Wilhelm Wundt och hans kända laboratorium hade den experimentella psykologin vunnit allt mer terräng på det som ansetts som filosofins område. Som ett slags motdrag från filosofins sida vann vetenskapsfilosofin och kunskapsteorin allt större intresse inom det egna fältet. Filosofin hade ”besinnat sig” från 1800-talets romantik och idealism och närmade sig naturvetenskapen.

Bergson ansåg dock tvärtom: den personliga upplevelsen gjorde inte filosofin mindre vetenskaplig. Det var vetenskapen som inte var tillräckligt sann. Vetenskapen och deterministerna hade försummat tidsbegreppet och felaktigt försökt inordna människan i samma begreppsapparat som naturen. Men i den begreppsapparaten fanns det inte plats för någon fri vilja, eller någon kreativitet. Där fanns inte plats för människan.

Bergson riktade alltså inte sin kritik mot vetenskapen som helhet, men mot den gamla synen på naturen (den newtonska) och den överdrivna tron på den naturvetenskapliga modellens universella användbarhet, scientismen. Bergson var nog med att påpeka att hans filosofi inte var ovetenskaplig, trots att den innebar en vetenskapskritik. I själva verket stod han själv nära naturvetenskapen, i det att han inspirerats av de nya upptäckterna inom biovetenskapen, den biologiska vitalismen.

Perspektivskifte

I sitt debutverk *Tiden och den fria viljan* (1884) förklarade Bergson att den deterministiska synen på tiden bottnar i en felaktig parallellism mellan tid och

rum. Tiden är inte en mätbar kvantitet på samma sätt som rummet, menade han. Det finns en mätbar tid, och så finns det den verkliga tiden och den är kvalitativ, snarare än kvantitativ. Den verkliga tiden är ett flöde som måste förstås med andra metoder än de vetenskapliga, genom intuitionen. Med Bergsons begrepp om nuflödet kunde livet (filosofiskt) lösgöra sig från rummet, och budskapet var att människan hade en frihet att bestämma över sig själv. Rummet fanns kvar, men människan började blicka inåt.

Det fanns andra som i samma anda som Bergson kritiserade den mekanistiska synen tiden: fysiker, författare och sociologer. I Prousts *På spaning efter den tid som flytt*, konstaterar Nygård, lever huvudpersonen i en privat tid som är icke-linjär och inte harmonierar med den objektiva tid han befinner sig i. Fysikern Ernst Mach kritiserade Newton för att hans syn på tiden var en metafysisk konstruktion och sociologen Émile Durkheim studerade tidsupplevelsens samhälleliga ursprung. Detta filosofiska skifte från det yttre till det inre inspirerade bland annat gestaltpsykologin, impressionismen inom bildkonsten och det som senare betecknas som modernismen inom litteraturen.

Debatten

I sin studie över hur Bergsons idéer så småningom nådde den finländska kulturdebatten plockar Nygård upp debattörer efter hand som de ännu scenen. Boken landar i två kapitel som behandlar filosofins förhållande till kriget och några exempel på dåtida kritik mot den politiserade livsfilosofin.

Men det är ur periferins perspektiv som debatten gestaltas. Den utgår inte, så som jag gjorde ovan, från Paris, utan den börjar i Helsingfors och ett tal som handlar om filosofins ställning på universitetet. Det var så som debatten inledningsvis fördes i Finland, om jag tolkar Nygård rätt. Inte som en filosofisk diskussion om Bergson, utan en filosofisk diskussion om vad Bergson innebar för filosofins ställning.

Genom debattörerna visar Nygård hur denna aningen navelskådande diskussion efterhand förvandlas och omformuleras i förhållande till världsläget. Efter hand som idéerna inordnas i den politiska

debatten, efter hand som den politiska debatten blir allt mer internationell, blir också sammanhangen allt större.

Eller så är det tvärtom. Först blir jag nästan irriterad över den undanglidande roll som själva huvudpersonen Bergson spelar i sammanhanget. Sedan förstår jag att det hör till perspektivet: den intellektuella periferins och det specifikt finländska. Den undanglidande presentationen speglar i själva verket den roll som den franska modefilosofen spelade i Finland. Rollen var pragmatisk. Han togs fram lite när det passade, men egentligen fanns det andra frågor som stod högre upp på agendan. I första rummet kom landet och politiken och den nationella kulturdebatten, sedan kom den stora franska filosofen.

Till nyckelpersonerna i debatten hör den icke-akademiska filosofen och estetikern Hans Ruin (1891-1980), moralfilosofen och psykologen Rolf Lagerborg (1974-1959), idrottsfilosofen och högerpopulisten Artur Eklund (1880-1927) och den mångfacetterade filosofen och psykologen Eino Kaila (1890-1958). Nygård följer debattörer, till föreläsningar i Paris och tillbaka hem till Finland, där de skrev artiklar i *Studentbladet*, *Nya Argus* eller finska *Aika* för att övertyga allmänheten om den ena eller den andra sidans förträfflighet.

Irrationaliteten

Bergsons idéer gjorde en del av de finländska debattörerna lyriska. Till de mest lyriska hörde Hans Ruin, Artur Eklund och Eino Kaila, av vilka den senare dock snart skulle byta sida. På den andra planhalvan stod, förutom den senare Eino Kaila, framför allt kulturradikalen Rolf Lagerborg.

Lagerborg sade sig i ett tidigt skede ha blivit rädd för vilka konsekvenser de irrationella tankeströmningarna som bergsonismen representerade kunde få för det finska folket. Han hade sett hur ungdomen påverkats i Frankrike, hur ockultism och irrationalitetsdyrkan hade spritt sig utanför universitetet och han var rädd för att denna irrationalitetsdyrkan på samma sätt som i Frankrike skulle sammankopplas med chauvinistisk idealism och nationalism.

Enligt Nygård kan man urskilja två karikerade versioner av Bergson, som användes i den finländ-

ska debatten för två totalt motsatta syften. Detta samtidigt som det som Bergson egentligen sade var av mindre betydelse. För den ena karikatyren stod Lagerborg, för den andra stod Artur Eklund (medan Ruin lyckades hålla sig någonstans mittemellan).

Medan positivisten Lagerborg försökte mana till besinning och estetikern Hans Ruin hyllade det individuella skapande livet argumenterade svenskivaren Artur Eklund för Bergsons intuition som medel för att ”hjälpa den svenska ungdomen i Finland att upptäcka sina germanska rasegenskaper”. Bakom samtidens rationalitetsdyrkan låg en slumrande identitet, menade Eklund, och denna måste återupptäckas. Under romantiken hade denna identitet handlat om språk och kultur. Nu handlade den om ras.

I Henning Söderhjelmns roman *Gränsmarksluft* talar den svekomanska romankaraktären enligt Nygård i samma anda som Eklund: ”Svenskhet och intuition. De två orden innehålla vårt program. Svenskar äro vi och svenskar vilja vi förbli. [...] men för att handla måste vi tro. Och rätt att tro giver oss hela kulturvärldens enstämmiga förkastelse över rationalismen, det begränsade förnuftet.”

Nygård konstaterar att när Bergsons livsfilosofi på detta sätt politiserades försköts tyngdpunkten från frihet och vilja till handling och mod. Och med exemplen ovan pekar han på populismens ologiska logik, hur den filosofi som i grunden handlar om livet och friheten kan förvrängas till sin absoluta motsats, allt beroende på debattörens syfte. I de allra radikalaste tolkningarna är det ett dödligt krig som står för vitalitetens återhämtning i en själlös värld.

Tomrummet

Det genomslag som Bergson fick på andra håll än det rent akademiska, menar Nygård i gott sällskap, bottnade i ett existentiellt tomrum skapat av de naturvetenskapliga idealen. Med Max Webers ord hade världen ”avförtrollats” med den positivistiska vetenskapen. Här sammanstrålar därmed de akademiska diskussionerna om filosofins ställning på universitetet med en ”folklig” motsvarighet inom existentialismen.

Genom att åter introducera livet som ett filosofiskt/metafysiskt begrepp satte Bergson också människan på nytt i centrum. Han satte tillbaka meta-

fysiken på den filosofiska kartan, med betoning på den enskilda människans upplevelse av sig själv, och den enskilda människans möjlighet till handling. Den handlingskraftiga människan, den som särskiljde sig från den (med professor Reins ord) socialt likgiltiga massan, uppfattades nu som ett tecken på hopp i den pågående kulturkrisen. Och den enskilda människan handlade, och blev dyrkad för det. Och stora krig bröt ut.

Nej, så enkelt var det förstås inte. Men något var det i Bergsons filosofi och de vågor den spred i kulturdebatten som krigsretoriken kunde plocka upp och rida på. Eller så hade Bergson och krigsretoriken sitt ursprung i samma "avförtrollade" källa. Nygård skriver: "Ur missnöjet med den rationaliserade och strömlinjeformade kulturen föddes en dyrkan av geniet och den livskraftiga handlingsmänniskan som höjer sig ovanför massorna". Han citerar Ruin som skriver om den rationalistiska människosynen och den vetenskapliga kulturen som en själlöshets kultur: "Det var", skriver Ruin "mekanismens, materialismens kultur, som i världskriget firade sin häxsabbat".

Idéerna och vägarna

Ur ett nordiskt perspektiv konstaterar Nygård att diskussionen om det första världskriget som en väg ut ur kulturkrisen, grundad i en filosofisk handlingstro som åberopade bergsonismen, fördes på olika sätt i Sverige och Finland. "[...] den konturlösa förhoppningsfulla väntan på ett kommande stordåd som skulle inleda en ny epok materialiserades i Finland på ett sätt som aldrig blev verklighet i Sverige", skriver Nygård. I Finland fick alltså den filosofiska kampen ett mer konkret innehåll, medan den i det neutrala Sverige höll sig på ett intellektuellt plan.

Bergsondebatten i Finland är ett idéhistoriskt *case* av nationell assimilering, men också en studie av det som på akademiska heter kulturella överföringar. I bokens fokus står egentligen inte Bergson själv eller hans idéer, utan de vägar som hans filosofi tog sig in och fram i den finländska kulturdebatten. Boken handlar om de vägar idéer rör sig på från centrum till periferi, mellan olika kulturer och från universitetet ut till en bredare allmänhet.

Det är också en bild av hur filosofiska idéer är ofrånkomligt inbäddade i sin politiska, vetenskapliga och materiella verklighet och hur det går till när de tas in och omvandlas i det fält av personligheter, hävdelsebehov och ideologisk övertygelse som är den filosofiska gräsrotsnivån.

Populismen

Det var mycket som skakades om, visar Nygård, under den första delen av 1900-talet. Vad som kom först, idéerna eller den politiska utvecklingen, är inte den rätta frågan. Snarare visar den mångbottnade debatten att vi inte har idéer å ena sidan och en politisk utveckling å den andra. Idéer existerar inte i ett vakuum. Och vissa idéer stannar inte mellan universitetets trygga väggar. De kan ta sig ut, de kan färdas långa vägar och de kan användas för två fullständigt motsatta syften i samma debatt. Kanske kan de få marken att skaka. Eller kanske kan de i ett tidigt skede vara det enda synliga tecknet på att marken redan gör det.

Jag läser Henri Bergson i Finland som en bekräftelse på det som Nygård citerar av Svante Nordin i ett av de avslutande kapitlen – att krig inte bara handlar om landområden och handelsvägar utan lika mycket om världsåskådningar, ideologier och filosofier. Jag läser också studien som ett argument för filosofins och idéhistoriens betydelse i den politiska debatten.

Man kan man fråga sig vem som varnar oss nästa gång marken skakar, ifall det inledningsvis bara märks på det retoriska planet, och ifall filosofin fortsätter se sig själv som en överflödig specialvetenskap, alltför upptagen med att formulera och försvara sin roll i det moderna samhället så att den glömmar själva samhället. Risken är att det blir en idéhistoriker. Hundra år senare. Med en avhandling som dessvärre, i sin akademiska noggrannhet, inte då heller har en chans att bita på populister.

SARA OTHMAN

Stefan Nygård 2011: *Henri Bergson i Finland.*

Reception, rekontextualisering, politisering.
Svenska litteratursällskapet i Finland